

CIUTAT REFUGI. Sabadell, 1936-1939

Del 8 de maig
al 30 de juny de 2024

I tu? Què has fet per la victòria?
Exposició compartida
#TuPerLaVictòria

memòria
enXarxa

Maleta de cuir, amb aplics, accessoris i reforços metàl·lics, revestida de teixit a l'interior, del primer quart del segle XX (MHS-6309).

L'ACOLLIMENT DE REFUGIATS EN UNA CIUTAT DE LA REREGUARDA

L'estudi dels refugiats de la Guerra Civil a Sabadell parteix d'un treball pioner de Fina Forrellad Vives, publicat l'any 1989, una recerca que posteriorment l'historiador Esteve Deu Baigual ha completat i ampliat en dos treballs publicats els anys 2017 i 2018.

Xifres i procedències

El nombre de refugiats que van fer estada a la nostra ciutat va ser de 2.482; a més, a Sabadell hi van néixer 24 criatures d'aquestes famílies nouvingudes. Així doncs, el total de refugiats que van ser atesos, amb major o menor grau d'assistència i durant més o menys temps, fou de 2.506.

La major part dels refugiats, el 96,1 %, eren d'unes poques regions concretes: de Madrid, un 32 %; d'Astúries, un 21,6 %; de l'Aragó, un 20,2 %; del País Basc i Cantàbria, un 9,9 %; de Lleida i de Tarragona, un 8,2 %; i de Màlaga i Almeria, un 4,2 %.

** Dels que no van venir directament des dels seus llocs d'origen, 124, van arribar procedents de França, dels quals la majoria eren de les regions de Cantàbric. Els altres 264 eren de localitats catalanes, per mobilitat interna, o de l'Aragó, amb estada prèvia a altres localitats de Lleida i Tarragona.*

Província	Directament	Indirectament*	Total
Guipúscoa	56	47	103
Biscaia	47	52	99
Cantàbria	16	8	24
Astúries	516	20	483
Osca i Terol	331	152	483
Lleida i Tarragona	203	3	206
Madrid	758	38	796
Màlaga i Almeria	78	27	105
Altres províncies	39	45	84
Desconegut			50
TOTAL	2.044	388	2.482

D'aquest conjunt de persones refugiades, els percentatges de dones i d'infants i joves menors de 18 anys eren molt superiors als dels homes, com és lògic.

Organització, expropiacions i solidaritat ciutadana

El Comitè Local d'Ajut dels Refugiats va ser l'òrgan principal d'organització de l'acollida de tot aquest contingent humà de desplaçats per la guerra que es van establir a la ciutat. Estava dirigit directament per l'alcaldia i la Conselleria de Sanitat i Assistència Social, i en formaven part diversos representants dels sindicats (UGT i CNT), del Socors Roig Internacional, de l'Associació pro Infància Obrera i de l'Associació de Pares d'Alumnes de les Escoles Primàries. Aquest comitè, que rebia directrius, ajuts i subvencions de la Generalitat de Catalunya (Comitè Central d'Ajut als Refugiats), va tenir un abast comarcal que va significar la coorganització de la logística i l'acolliment de refugiats a altres poblacions de la zona: Sant Cugat del Vallès, Montcada i Reixac, Cerdanyola del Vallès, Sentmenat, Ripollet, Castellar del Vallès, Polinyà, Santa Perpètua de Mogoda i Palau-Solità i Plegamans.

El devesall continu de gent refugiada a partir del desembre de 1936 va forçar a haver d'expropiar diverses cases, centres d'ensenyament privats o religiosos i locals particulars o d'esbarjo, per atendre'ls i allotjar-los. La majoria eren propietats de famílies benestants que havien abandonat llurs domicilis a l'inici de la guerra o que havien patit la repressió en la rereguarda per ser de dretes o conservadores i de congregacions religioses, i en altres casos es

Menjador, probablement del Casal Mutualista de la Cooperativa Sanitària de Sabadell. Imatge publicada a *El Moment* el 4 de maig de 1937 (AHS).

tractava de cases de treballadors de coll blanc, com eren coneguts a Sabadell els comptables i tècnics. Aquestes finques i locals van esdevenir magatzems, centres d'acollida, residències, albergs, guarderies, escoles, menjadors o hospitals. Al marge del comitè local i comarcal, la CNT i les Joventuts Llibertàries van acollir refugiats pel seu compte, a la Granja Escola Camperola de Ca n'Argelaguet i en diversos domicilis particulars. La ciutadania també va acollir refugiats a títol particular, a casa seva.

Tot i l'esforç municipal i de la ciutadania per fer front a l'acolliment d'aquesta població refugiada, de problemes n'hi va haver, de tota mena: manca de queviures, indisciplina escolar, manca de diners per cobrir les despeses, escassetat de proveïments d'aliments i de béns bàsics,

Notícia "Pro-refugiats" publicada a *Vertical* el 8 de març de 1937 (AHS).

Pro - Refugiats

Tenint en compte que a més dels refugiats que ja hi havia, han arribat a Catalunya 50 mil persones, entre elles 4 mil nens, tots ells de Màlaga, queda oberta una Subscripció Pro - Refugiats a l'Administració de VERTICAL, Rambla, 9. Pels donatius, dirigir-se a la mateixa, tots els dies de deu a una del matí i de quatre a set de la tarda.

Portada del programa dels festivals benèfics per als refugiats, organitzats per l'Ajuntament de Sabadell i el Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats al Teatre Euterpe. Sabadell, 15 i 16 de gener de 1937 (AHS).

dificultats en el control dels desplaçaments no autoritzats, vandalisme i robatoris de bens particulars i col·lectius, problemes sanitaris...

Si bé és cert que hi hagué un cert desgavell organitzatiu, comprensible des de diverses perspectives, i que hi hagué lluites internes, amb conflictes de competències entre els diferents governs i entre partits i sindicats, també ho és que els esforços logístics, de suport i de solidaritat envers els refugiats foren igualment significatius. Un exemple d'això el tenim en l'organització de diversos festivals pro-refugiats que hi va haver al Teatre Euterpe, al Teatre Cinema Principal i al Casal d'Assistència Ciutadana (antiga Casa de la Caritat i Beneficència), entre els anys 1937 i 1938. Aquesta solidaritat també podia venir d'algunes organitzacions internacionals, com per exemple fou el cas del Servicio Internacional de los Amigos Cuáqueros, que van ajudar a posar en marxa una cantina per a infants, el febrer de 1938.

Composició nominal del Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats. Sabadell, 17 de juny de 1937 (AHS).

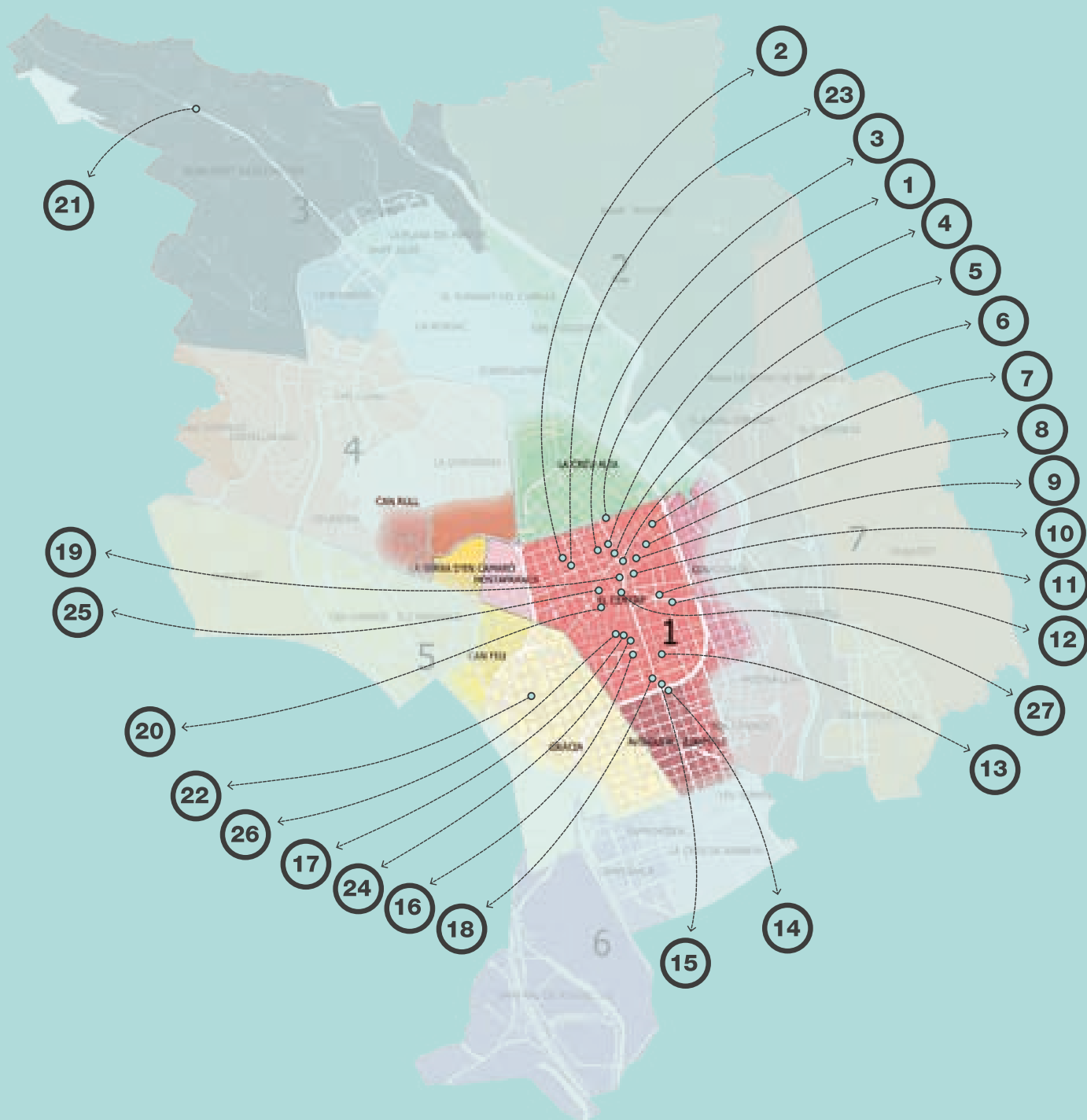
Nota del ban d'expulsió de tots els refugiats que encara es trobaven a la ciutat un cop acabada la guerra, signada per l'alcalde Esteve Maria Relat. Sabadell, 1 de maig de 1939 (AHS).

El final de tot plegat

Cap al final de la guerra els refugiats emprengueren camins diversos, principalment el retorn a les seves llars o el pas a l'exili. Al final oficial de la guerra, el nou règim vencedor franquista tenia una cosa ben clara respecte al que calia fer amb aquestes persones desplaçades: expulsar-les de la ciutat. Amb data d'1 de maig de 1939 l'alcaldia d'Esteve Maria Relat va publicar un ban que obligava a *todos los refugiados*, sota pena de sanció, a presentar-se a la beneficència municipal perquè tramitessin els salconduits de retorn al seu lloc d'origen. Aquesta ordre es va fer més evident, severa i ideològicament implacable en un segon ban del 9 d'agost de 1939, en què s'obligava a l'evacuació immediata de tota persona refugiada que no pogués comptar amb mitjans propis per viure-hi i que comptés, a més, amb els avals de les seves poblacions d'origen conforme havien estat persones addictes al *Glorioso Movimiento*.

CARTOGRAFIA DE LA CIUTAT REFUGI

Hem cartografiat els diferents espais relacionats amb les persones refugiades que van arribar a la nostra ciutat des del darrer trimestre de 1936 fins a les acaballes de 1938. Uns espais que van servir per acollir-los i donar-los aixopluc, per distribuir-los roba i queviures, per fer de menjadors, d'alberg, d'escola i de guarderia. Ho hem fet a partir del mapa actual de la ciutat, per tenir el referent del present geogràfic, remarcant el perímetre de la superfície aproximada per on s'estenia la ciutat l'any 1936. Hi hem afegit les imatges del fons de l'Arxiu Històric de Sabadell que, en la mesura del possible, ens transporten a aquella ciutat de la guerra, encara que la major part d'aquestes fotografies, amb algunes excepcions, siguin d'un període posterior. Els edificis que podeu veure eren els mateixos, si fa no fa, que els d'aquells temps. Així, la memòria física d'aquells fets es fa més tangible i el seu impacte és més abastable. Tanmateix no s'ha pogut donar visibilitat a desenes i desenes d'altres cases particulars que, majoritàriament de forma solidària, van allotjar alguns centenars de persones, bé individualment, bé en família.

Centres d'acolliment col·lectius (albergs)

- 1. Casal d'Assistència Ciutadana (antic Hospital i Casa de Beneficència)**
Convent / Hospital / via de Massagué

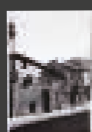
- 2. Escolapis**
Escola Nova, 92 (ara Escola Pia)

- 3. Casa privada**
Escola Nova, 12 (ara Escola Pia)

- 4. Casa privada**
Escola Nova, 2 (ara Escola Pia) / via de Massagué, 29

- 5. Casa privada**
Via de Massagué, 22

- 6. Casa privada**
Salut, 8

- 7. Casa privada**
Salut, 115

- 8. Casa privada**
Font Nova, 24-26

- 9. Casa privada**
Lluna, 31

- 10. Asil de les Germanetes dels Avis Desamparats**
Sant Joan, 9 (després de Lenin, any 1937)

- 11. Casa privada**
Carles Marx, 75 (ara Tres Creus)

- 12. Casa privada [sense imatge]**
Carles Marx, 132 (ara Tres Creus)

- 13. Casa privada**
Mèxic, 75 (ara Sant Oleguer) / Bosch i Cardellach

- 14. Casa privada**
Calassanç Duran, 18

- 15. Torre Gorina**
Mèxic, 132-134 (ara Sant Oleguer) / Rambla, 247-249

- 16. Germanes Tereses de Sant Josep**
Madoz, 31 (ara Alemanya) / Víctor Balaguer, 138 (ara Sol)

- 17. Antic casal dels Font**
Ramon Jové, 42 (ara Sant Quirze)

Albergs menjador

- 18. Teatre Cinema dels Campos**
Rambla, 18

Menjadors

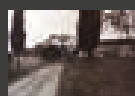

- 19. Cafè de cal Cruz (popularment Cafè Oriental)**
Passeig de Manresa, 1

- 20. Casal Mutualista Cooperativa Sanitària de Sabadell**
Plaça del Duc de la Victòria, 2 (després de les Brigades Internacionals, anys 1938, ara del Gas)

Albergs escola i/o guarderia

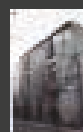
- 21. Granja Escola Camperola de la CNT**
Masia de Ca n'Argelaguet

- 22. Torre d'en Planas**
Viladomat / Frederic Soler / carretera de Molins de Rei

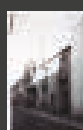

- 23. Casa privada**
Corominas, 71

- 24. Casa privada**
Víctor Balaguer, 76-78 (ara Sol)

Escoles i guarderies

- 25. Casa privada**
Montserrat, 42

- 26. Acadèmia Miralles**
Sant Pau, 97 (després Feliu Crespí, any 1937)

Magatzems

- 27. Cercle Sabadellès**
Advocat Cirera, 1-3

DOS TESTIMONIS SABADELLENCES

No s'ha fet cap recerca sobre la memòria que es conserva de l'acolliment de refugiats de la Guerra d'Espanya a la nostra ciutat. A tall d'exemple, hem pogut recollir el testimoni de dues famílies que van acollir un nen i una nena de Madrid, que són un referent ben significat d'aquells fets. Devem aquesta informació a Josep Escoda Sabatés i a Joan Rosell Garrido, als quals agraïm la seva col·laboració i la seva generositat en la cessió de les imatges. A banda de la memòria familiar, la prova documental d'aquestes persones refugiades consta en els fons de l'Arxiu Històric de Sabadell d'aquest període.

Luis Juristo González, acollit per la família Escoda Sabatés

Per a aquesta família, en Luis va ser "el nen de la guerra". Josep Escoda Roig i Rosa Sabatés Esperanza s'havien casat l'any 1932. En Josep era manyà i pinzellaire; ella, mestressa de casa. Quan esclatà la guerra, en Josep, que tenia 34 anys, va ser mobilitzat a la indústria de guerra i s'incorporà a L'Aeronàutica, ubicada a la fàbrica tèxtil de Baygual i Llonch. La parella encara no havia tingut cap fill i, davant l'arribada en massa de refugiats madrilenys, es van oferir per acollir un d'aquells nens.

En Luis, d'encara no dos anys, havia arribat a Sabadell amb la seva mare, Isabel González Pérez, de 32 anys, a finals de novembre de 1936; era el petit de set germans, que també havien fet cap a la ciutat: Isabel, Ángel, Concepción, Encarnación, Enrique i Rosa.

L'acolliment durà fins a finals de l'any 1938. Van ser uns anys molt importants per a la parella, que es van estimar el nen i en van tenir una cura ben sentida; el pare li portava part de la ració de pa i pots de carn russa que li donaven dels Tallers de l'Aviació Naval, i la mare el vestia de "vint-i-un botons". El noi de seguida va tenir el català com a llengua de criança, com és lògic. La mare biològica el visitava regularment, cada dues o tres setmanes, i aquella situació li feia certa recança.

Quan s'acostà el final de la guerra, el Govern de la República i les autoritats municipals aconsellaren a les famílies refugiades que retornessin als llocs d'origen i la família del Luis va decidir de tornar a Madrid. El comiat, segons els records familiars, va ser dramàtic.

Al cap de molts anys, entre 1981 i 1982, en Josep, el fill gran del matrimoni Escoda Sabatés,

Retrat de Josep Escoda Roig, Luis Juristo González i Rosa Sabatés Esperanza. Sabadell, primavera de 1938 (M. M. de Rifà / AHS, cedida per Josep Escoda Sabatés).

empès discretament per la mare, va aconseguir de localitzar part d'aquella família a la capital madrilenya; el seu germà Enrique primer, i el Luis i la germana Concepción (*Concha*), després. Els records de la vida que van haver de patir al Madrid de postguerra eren molt durs, però l'agraïment sobre l'acolliment que van rebre en terres catalanes fou del tot sincer i emotiu. Després d'aquest retrobament a Madrid, en Luis i l'Enrique van fer una visita molt entranyable a la que fou la mare d'acollida del primer; el seu marit ja era mort feia uns anys. Al cap d'un temps, quan Rosa Sabatés va morir, l'any 1989, el Luis i l'Enrique van venir a l'enterrament, a Sabadell, en una decisió ràpida, sentida i ferma.

Isabel Garrido Gamella, acollida per la família Pasquina Sabatés

La Isabel (nascuda l'any 1933) era filla de Julián Garrido Garrido i d'Elena Gamella Corral, naturals de Madrid. En el moment d'esclatar la Guerra Civil tenia un altre germà gran, Isidoro, i dues germanes més grans, Carmen i Ángela (*Angelines*). El Julián Garrido provenia d'una família de classe mitjana i militava a la CNT. Treballava en una foneria i durant la guerra treballà en una fàbrica d'armament per a l'exèrcit republicà. Va marxar tota la família i l'Elena, que tenia 32 anys, estava embarassada: el seu cinquè fill, Vicente, nasqué a Sabadell, cap a l'agost de 1937.

La família s'havia establert a Sabadell a finals de novembre de 1936; l'any 1937 documentalment no consta que el pare estigués refugiat a Sabadell. Eulàlia Sabatés Esperanza, casada amb Joan Pasquina Massana, es va oferir com a família acollidora d'infants refugiats: es va fixar en la Isabel i la va acollir a casa seva, d'acord amb la família d'origen i l'Ajuntament; la seva germana Carmen va ser acollida per uns veïns de la família Pasquina Sabatés, i vivien al mateix carrer de Lepant.

Quan la situació política i militar es va estabilitzar a Madrid, la família Garrido Gamella hi tornà. De Madrid estant, la Isabel enyorava talment la família adoptiva que de nits cridava i demanava pels "tiets", el Joan i l'Eulàlia. Els pares naturals, davant d'aquesta situació angoixant i persistent, decidiren enviar-la de nou a Sabadell i van posar com a condició a l'adopció que ella seguís mantenint els noms originals per no perdre les arrels ni la identitat.

La seva germana Carmen es quedà a Catalunya, on morí de tuberculosi als 18 anys.

Durant tota la seva vida la Isabel va mantenir el contacte amb la seva família natural, alguns descendents de la qual han mantingut viu aquests records i aquest vincle familiar amb estades a Catalunya durant les vacances i altres dates assenyalades, fins avui. La Isabel va morir el febrer de 2024.

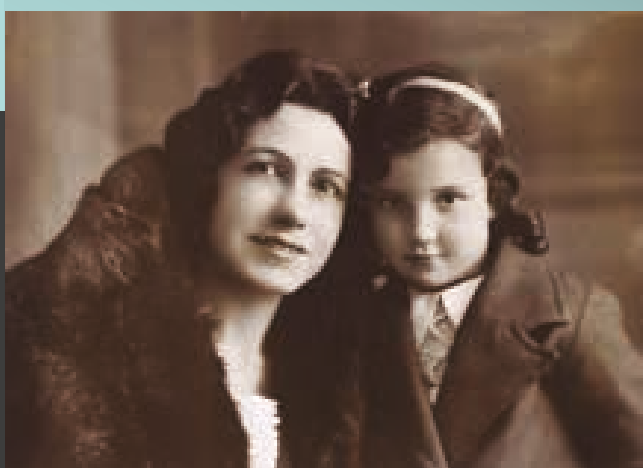
Elena Gamella Corral amb les seves tres filles i el seu fill, d'esquerra a dreta i del darrere al davant: Carmen, Isidoro, Isabel i *Angelines*. Madrid, 1937 (autor desconegut / Cedida per Joan Rosell Garrido).

**Julián Garrido Garrido, pare natural de la Isabel. Madrid, anys 1910-1920
(autor desconegut / Cedida per Joan Rosell Garrido).**

**Isabel Garrido Gamella amb la seva mare
adoptiva, Eulàlia Sabatés Esperanza. Sabadell,
1938 i 1939-1940 (autors desconeguts /
Cedides per Josep Escoda Sabatés - AHS i Joan
Rosell Garrido).**

ALCALDIA DE SABADELL

Por el presente se notifica a todos los residentes de este Término Municipal que no lo fuesen antes del 18 de Julio de 1936, la inexcusable obligación que tienen de evacuar esta Ciudad antes del 31 del actual.

Por excepción, podrán permanecer en la misma, los que cuenten con medios de vida suficientes y justifiquen estar exentos de toda responsabilidad por su actuación en relación con el Glorioso Movimiento, mediante documentos expedidos por las autoridades del pueblo de su procedencia.

Asimismo se advierte a los interesados, que se dispone de todos los medios de comprobación y que los infractores de esta orden serán severamente castigados.

En la Sección de Beneficencia de este Ayuntamiento, se facilitarán los correspondientes pasaportes y órdenes de evacuación.

Sabadell 9 de Agosto de 1939.-Año de la Victoria.

El Alcalde,

E. M. Relat.

CRÈDITS DE L'EXPOSICIÓ AMPLIADA

Organització i producció

Museu d'Història de Sabadell

Comissariat

Genís Ribé Monge (MHS)

Documentalista

Roser Lozano Fonseca

Disseny i muntatge

WINK DESIGN SL

Eloi Solà Montoya (MHS)

Sandra Víctor Visiga (MHS)

Objectes

Fons MHS

Magdalena Font Utset

Trini Garcia González

Documentació i fotografies

Arxiu Històric de Sabadell (AHS)

Josep Escoda Sabatés

Genís Ribé Monge

Joan Rosell Garrido

Agraïments

Joan Comasòlivas Font

Esteve Deu Baigual

Família Escoda Sabatés

Família Pasquina Sabatés

David González Ruiz (AHS)

Montse Mañosa Rifé (AHS)

Antonio Onetti Vera (AHS)

Santi Plaza Zamora (Ajuntament de Sabadell)

Paula Solé Mañas (MHS)

Jordi Torruella Llopart (AHS)

Museu d'Història de Sabadell

C. de Sant Antoni, 13

Tel. 93 727 85 55

🌐 www.museus.sabadell.cat

📍 Museu d'Història de Sabadell

📱 @museuhistoriasabadell

Horari

De dimarts a dissabte, de 17 a 20 h

Diumenges i festius, d'11 a 14 h

